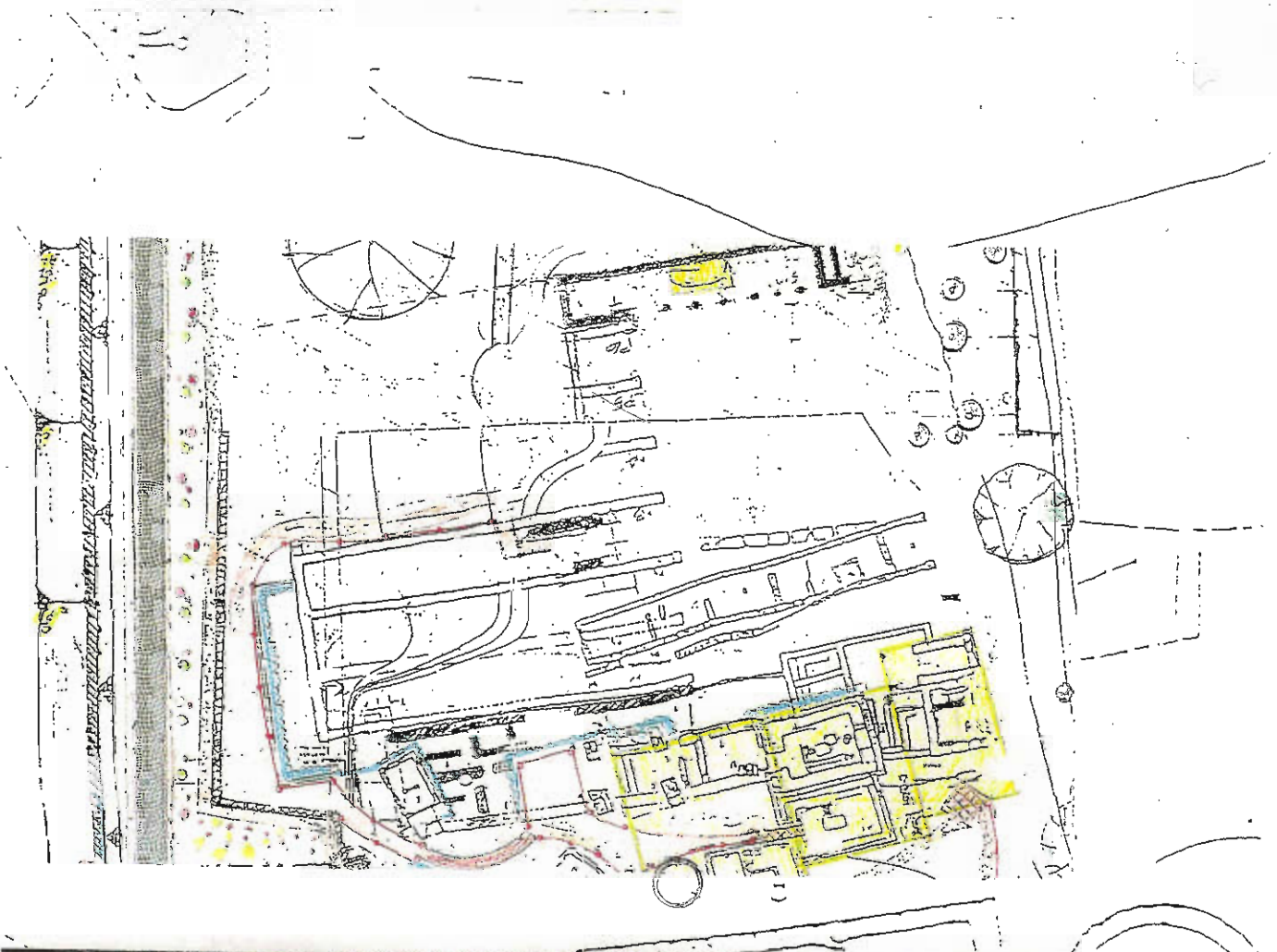

KOMMOS ARCHAEOLOGICAL PARK

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΚΟ ΚΟΜΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΚΟ ΚΟΜΜΟΥ
ΜΕΛΕΤΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

5 Μαρτίου 1998

KOMMOS ARCHAEOLOGICAL PARK
DEVELOPMENT AND CONSERVATION PLAN

5 March 1998

ΓΕΝΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ
GENERAL TABLE OF CONTENTS

- Κείμενο στα Ελληνικά Text in Greek	01
- Κείμενο στα Αγγλικά Text in English	21
- Σχέδια Figures	40
- Φωτογραφίες Photographs	48

Πρόλογος

Αυτή η μελέτη εισηγείται ένα συνολικό σχέδιο για την ανάπτυξη και προστασία του αρχαιολογικού χώρου του Κομμού στα νότια παράλια της κεντρικής Κρήτης. Είναι σε μεγάλο μέρος το έργο του James Stratis, της Ιστορικής Εταιρείας του Κολοράντο, ειδικού σε θέματα Αποκατάστασης Χώρων. Η πρόταση ωφείλει πολλά στην ενθάρρυνση της Εφόρου Κεντρικής Κρήτης, Αλεξάνδρας Καρέτσου, με την συμβουλή των αρχιτεκτόνων Martin Schmid και Κλαίρης Παλυβού, καθώς και σε άλλους, συμπεριλαμβανομένου του Μιχάλη Κοτσυφάκη, σημερινού Προέδρου της Κοινότητας Ματάλων-Πιτσιδίων, του οποίου το όραμα για ένα αρχαιολογικό πάρκο, θα πρέπει να πραγματοποιηθεί.

Joseph W. Shaw
Διευθυντής Ανασκαφών Κομμού

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΚΟ ΚΟΜΜΟΥ
ΜΕΛΕΤΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ
5 Μαρτίου 1998

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πίνακας Περιεχομένων Σχεδίων και Φωτογραφιών	IV
Ιστορία του Χώρου	01
Γενικές Αρχές Συντήρησης της Περιοχής	02
Γενικά Ζητήματα του Χώρου - Προβλήματα και Προτάσεις	03
I. Έλεγχος Αποχέτευσης / Διάβρωση και Προσχωματώσεις	03
II. Έλεγχος Ανέμων / Συσσώρευση Άμμου από τον Αέρα	09
III. Ενίσχυση Παρειών Ανασκαφικών Τομών και Σταθεροποίηση Αρχαίων Τοίχων	10
IV. Πρόσβαση στο Χώρο και Περιήγηση	12
V. Μέριμνα για Μελλοντική Ανασκαφή	19
Βιβλιογραφία	20
Σχέδια	40
Φωτογραφίες	48

Μελέτη Ανάπτυξης και Συντήρησης
Αρχαιολογικού Πάρκου Κομμού
 5 Μαρτίου 1998

Πίνακας Σχεδίων και Φωτογραφιών

Σχέδια

αριθμός	περιγραφή	σελ.
001	Νότια Κεντρική Κρήτη, Πεδιάδα Μεσαράς	40
002	Γενική Κάτοψη Χώρου - 1985	41
003	Νότια Περιοχή, βόρεια πλευρά Κεντρικής Αυλής	42
004	Σχέδιο Ανάπτυξης και Συντήρησης - 1997	43
005	Στεγασμένη Περιοχή πάνω από το Ιερό ιστορικών χρόνων	44
006	Σχέδιο Σταθμού Εξυπηρέτησης για τους Χρήστες της Παραλίας	45
007	Κάτοψη Κτιριακού Συγκροτήματος Εισόδου στον Αρχαιολογικό Χώρο	46
008	Βόρεια και Δυτική Όψη Κτιριακού Συγκροτήματος Εισόδου	47

Φωτογραφίες

αριθμός	περιγραφή	σελ.
101	Δυτική ακτογραμμή, άποψη προς Ν., κάτω από τη Ν.Δ. άκρη της κορυφής του λόφου	48
102	Ανατολικό πρανάς, τοίχος αντιστήριξης από αργολιθοδομή, επικάλυψη παρειάς με τσιμεντοκονίαμα - Κτίριο V	48
103	Μεσαίο τμήμα ανασκαμμένου Μινωικού δρόμου και Οικοδομήματος T, άποψη προς Ν.	49
104	Νότια περιοχή, στοά και κλίβανος κεραμικής, άποψη προς Ν.Δ.	49
105	Σύγχρονος δρόμος πρόσβασης στην παραλία, ανατολικά του χώρου, άποψη προς Β.Δ.	50
106	Νότιο όριο περιφράξης του χώρου με τον παραλιακό δρόμο και τους ογκόλιθους	50
107	Δυτικό άκρο Μινωικού δρόμου και Οικοδομήματος T, άποψη προς Δ.	51
108	Περιοχή προτεινόμενου ανεμοφράκτη, άποψη προς Β.Δ.	51
109	Ενίσχυση παρειάς με τσιμεντοκονίαμα και χαμηλό παραπέτο από πέτρες, άποψη προς Β.	52
110	Ενισχυμένοι τοίχοι αντιστήριξης παρειών, άποψη προς Β.Δ.	52
111	Ορθοστάτες Οικοδομήματος T, ανατολικά Κτιρίου Α2, άποψη προς Ν.Δ.	53
112	Κεντρική Πλαγιά του λόφου, άποψη προς Ν.Δ.	53
113	Σύγχρονος δρόμος ανατολικά του χώρου με σταθμευμένα αυτοκίνητα, άποψη προς Ν.Δ.	54
114	Περιοχή προτεινόμενων πρώτων επιβλητικών σκαλοπατιών, άποψη προς Ν.Α.	54
115	Περιοχή προτεινόμενου πλακόστρωτου σταθμού θέασης και δυτικού άκρου ξύλινης ράμπας, άποψη προς Ν.Δ.	55
116	Νότια περιοχή, πλαγιά και κορυφή του λόφου από προτεινόμενη περιοχή δυτικού άκρου ράμπας, άποψη προς Β.Α.	55
117	Κνωσός, πρόσφατα κατασκευασμένοι ξύλινοι διάδρομοι πορείας	56
118	Πρόχειρη γέφυρα πάνω από διαμέρισμα P3	56
119	Σε πρώτο πλάνο διαμερίσματα P1 και P2, στο βάθος Ιερό ιστορικών χρόνων, άποψη προς Δ.	57
120	Προτεινόμενη περιοχή υπέργειου διαδρόμου στο χώρο των Κτιρίων Α1, Α2, Β και D, άποψη από Δ.	57
121	Κτίσμα D ιστορικών χρόνων και περιοχή προτεινόμενης κλίμακας προς την Κεντρική Πλαγιά του λόφου, άποψη προς Β.	58
122	Κτίριο J, νότια και χαμηλότερα από την περιοχή προτεινόμενης ξύλινης εξέδρας θέασης, άποψη προς Α.	58
123	Προτεινόμενη περιοχή εξέδρας θέασης, στο βάθος το Λιβυκό Πέλαγος, άποψη προς Δ.	59
124	Κορυφή του λόφου από την περιοχή του βόρειου άκρου της προτεινόμενης τοξωτής γέφυρας, άποψη προς Ν.Δ.	59
125	Κορυφή του λόφου, Oblique House, τμήμα δυτικού τοίχου, παραλία στο βάθος, άποψη προς Δ.	60
126	Προτεινόμενη ανατολική εναλλακτική πορεία επιστροφής από την Κεντρική Πλαγιά του λόφου, Οικία X, άποψη προς Ν.	60

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΟΜΜΟΥ

Ιστορία του Χώρου

Ο Κομμός, μια μεγάλη θέση της Μινωικής και ιστορικής εποχής, βρίσκεται στη νότια ακτή της κεντρικής Κρήτης, βόρεια από τα Μάταλα, στο Λιβυκό Πέλαγος (σχέδιο 001). Κατά τη Μινωική εποχή (περίπου 1750-1250 π.Χ.) υπήρχε εκεί μια πόλη έκτασης περίπου 35.000 μ², της οποίας ένας αριθμός ανασκαμμένων οικιών έχει τώρα δημοσιευθεί λεπτομερώς (βλ. βιβλιογραφία στο τέλος). Η καθεαυτή πόλη ήταν κτισμένη σε μια πλαγιά λόφου και σε σημεία ψηλότερα προς τα βόρεια (σχέδιο 002). Στα νότια, στην επίπεδη περιοχή που πλαισίωνε την ακτή, υπήρχαν τρία διαδοχικά τεράστια οικοδομήματα, από τα οποία δύο ήταν ανακτορικού χαρακτήρα με πτέρυγες και κεντρική αυλή. Το τρίτο οικοδόμημα, μοναδικό στα αρχαιολογικά δεδομένα, πιθανώς να χρησίμευε για τη φύλαξη πλοίων του Κρητικού στόλου κατά τη διάρκεια του χειμώνα, εποχή που σταματούσε η ναυσιπλοΐα. Η παραθαλάσσια θέση του Κομμού, με τον πλούτο των αντικειμένων από την Κύπρο, την Αίγυπτο, τη Συρία και άλλα μέρη, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ήταν το επίγειο της γειτονικής Φαιστού και της Αγίας Τριάδας.

Κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων (Ελληνική και Ρωμαϊκή περίοδος, 1025 π.Χ. - 250 μ.Χ.) η νότια περιοχή χρησιμοποιήθηκε για θρησκευτικούς κυρίως παρά για εμπορικούς σκοπούς. Τρεις διαδοχικοί ναοί, με πολλά αφιερώματα, κτίστηκαν ο ένας πάνω από τον άλλο, όλοι πάνω από ερείπια προγενέστερων Μινωικών οικοδομημάτων. Διάφορες κατασκευές κτίστηκαν γύρω από τους ναούς, συμπεριλαμβανομένων τεσσάρων βωμών της τελικής φάσης, όταν λατρευόταν ο Δίας και η Αθηνά. Οι ναοί μαζί με τους υποκείμενους Μινωικούς ανακτορικούς τοίχους αντιπροσωπεύουν ένα αρχιτεκτονικό σύνολο μοναδικό στην

Κρήτη, που πρέπει να διατηρηθεί ανέπαφο.

Κατά τη διάρκεια της πρώιμης Ρωμαϊκής περιόδου, άμμος από την παραλία άρχισε να συρρέει στο χώρο που είχε πια εγκαταλειφθεί. Τελικά ολόκληρος ο χώρος καλύφθηκε από άμμο, που σε ορισμένα σημεία, ειδικά στα νότια, έφτασε σε βάθος οκτώ μέτρων. Η περιοχή παρέμεινε εγκαταλελειμμένη μέχρι το 1976 όταν το Πανεπιστήμιο του Τορόντο άρχισε ανασκαφές που συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Τώρα γίνεται προσπάθεια αντιμετώπισης περιβαλλοντικών προβλημάτων (π.χ. διάβρωση, συσσώρευση άμμου) και ταυτόχρονα συντήρησης και προστασίας των καλά διατηρημένων καταλοίπων των δημόσιων και θρησκευτικών οικοδομημάτων του νότιου συγκροτήματος, καθώς και της Μινωικής πόλης.

Γενικές Αρχές Συντήρησης της Περιοχής

Προκειμένου να ξεκινήσει η ανασκαφή στον Κοιμό, απαλλοτριώθηκε αρχικά μια περιοχή αρκετής έκτασης για να ελεγχθεί ο χώρος. Αργότερα, έγιναν τρεις ακόμα αγορές, όλες προς τα νότια, έτσι ώστε σήμερα η έκταση εντός της περιφραγμένης περιοχής είναι 16.000 μ². Η πρώτη αγορά απέτρεψε τα σχέδια του ιδιοκτήτη της γης να κτίσει, σε συνεργασία με μια ιταλική κοινοπραξία επιχειρήσεων, ένα μεγάλο ξενοδοχειακό συγκρότημα μπαγκαλόουζ. Κατόπιν, μια μεγάλη περιοχή, από το δρόμο Πιτσιδίων-Ματάλων ως την ακτή, ανακηρύχθηκε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία προστατευόμενη ζώνη. Έκτοτε, αλλά ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, όταν κατασκευάστηκε από την Κοινότητα Πιτσιδίων-Ματάλων αμαξιτός δρόμος ως τη θάλασσα, η παραλία δυτικά του αρχαιολογικού χώρου έχει γίνει πολύ δημοφιλής τόσο για τους τουρίστες όσο και για τους ντόπιους. Ο ιδιοκτήτης της γης νότια του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου παρέχει δυνατότητα στάθμευσης

με χρέωση παράνομα ισοπέδωσε το χώρο με την προσδοκία να κτίσει μια τουριστική εγκατάσταση: τα οικοδομικά υλικά του έχουν κατασχεθεί δύο φορές από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, αλλά συνεχίζει τις προσπάθειές του για ιδιωτική εκμετάλλευση. Ευτυχώς, έχει τώρα αποφασισθεί να απαλλοτριωθεί η γη του, γεγονός που θα ελευθερώσει ολόκληρη την περιοχή και θα επιτρέψει το είδος των βελτιώσεων που περιλαμβάνονται σε αυτήν την πρόταση.

Η περιοχή του Κομμού είναι μεγάλη, όμορφη και ανοιχτή, με λίγα μόνο κτίρια κτισμένα στη σύγχρονη εποχή και με ένα σημαντικό νέο αρχαιολογικό χώρο στα δυτικά, που πλαισιώνεται από μια αμόλυντη, υπέροχη παραλία μεγάλου μήκους (φωτ. 101). Η γενική ιδέα πίσω από αυτήν την πρόταση είναι ότι η παραλία θα πρέπει να παραμείνει ανοιχτή για το κοινό. Ακόμα, ότι οι επισκέπτες στο μέλλον θα μπορούν να εξετάζουν τα αρχαία κατάλοιπα, τα οποία, ωστόσο, θα πρέπει πρώτα να αποκτήσουν εύκολη πρόσβαση (η περιοχή είναι προς το παρόν κλειστή για το κοινό). Επίσης, για εκείνους που επιθυμούν να χαρούν την παραλία θα πρέπει να υπάρχουν κάποιες βασικές εγκαταστάσεις (δημόσιες τουαλέτες), ένα περίπτερο για αναψυκτικά και ένας χώρος στάθμευσης (σχέδιο 004). Επί του παρόντος, η τοπική Κοινότητα φροντίζει για τον καθημερινό καθαρισμό και την επίβλεψη της παραλίας.

Γενικά Ζητήματα του Χώρου - Προβλήματα και Προτάσεις

I. Έλεγχος Αποχέτευσης / Διάβρωση και Προσχωματώσεις

Μετά από τη Ρωμαϊκή περίοδο, ολόκληρη η περιοχή της πλαγιάς του λόφου και του κέντρου με τα δημόσια οικοδομήματα, καθώς και η περιοχή που εκτείνεται προς τους λόφους ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου, καλύφθηκαν σταδιακά με άμμο που έφερνε ο αέρας από την παραλία, με συσσώρευση βάρους μέχρι και δέκα μέτρων. Η άμμος και

το κατώτερο στρώμα χώματος έχουν απομακρυνθεί για να αποκαλυφθούν τα αρχαία κατάλοιπα. Ωστόσο, στα ανατολικά, αυτός ο όγκος έχει αφαιρεθεί μόνο μέχρι το όριο του σύγχρονου δρόμου. Ως αποτέλεσμα έχει δημιουργηθεί το πιο σοβαρό αποχετευτικό πρόβλημα στο χώρο. Όταν βρέχει καταρρακτωδώς, τα νερά κυλάνε κατηφορικά προς τα δυτικά, πάνω από την άμμο καθώς και πάνω στο σύγχρονο δρόμο. Στη συνέχεια συσσωρεύονται ανατολικά του σύγχρονου δρόμου, τον υπερχειλίζουν και κυλούν στις ψηλές παρειές των ανασκαφικών τομών με κίνδυνο τόσο αυτές, όσο και οι αναλημματικοί τοίχοι να καταρρεύσουν. Αν αυτές οι παρειές καταρρεύσουν, οι προσπάθειες χρόνων ανασκαφής θα καλυφθούν, σκεπάζοντας μία από τις πιο μνημειακές προϊστορικές προσόψεις κτιρίου που είναι γνωστές από την Κρήτη.

Η Μινωική πόλη ήταν κτισμένη πάνω στο φυσικό βράχο της πλαγιάς και της κορυφής του λόφου, με τους δρόμους μεταξύ των σπιτιών να λειτουργούν ως αποχετευτικό σύστημα για την απομάκρυνση των συσσωρευόμενων ομβρίων υδάτων προς τα νότια και τα νοτιοανατολικά. Όταν τα νερά αυτά έφταναν στη βάση του λόφου, το μεγαλύτερο μέρος τους συγκεντρωνόταν στον κεντρικό δρόμο (με προσανατολισμό ανατολικά-δυτικά) κι από εκεί κυλούσαν προς τα δυτικά, προς τη θάλασσα. Ο δρόμος αυτός έχει αποκαλυφθεί τμηματικά, έτσι ώστε σήμερα μαζεύονται νερά μέσα στα βαθιά σκάμματα, όπου η επιφάνεια του δρόμου έχει εκτεθεί (φωτ. 102).

Πρόταση Ι:

Ια.) ΦΡΕΑΤΙΟ ΚΑΙ ΑΝΤΛΙΑ

Το ανατολικό τμήμα του Μινωικού δρόμου (που φαίνεται στο σχέδιο 005) θα πρέπει να εφοδιαστεί με μια αντλία ή να στεγασθεί. Η ενσωμάτωση ενός φρεατίου σε ένα χαμηλότερο επίπεδο δίπλα στο

Μινωικό δρόμο, απαιτεί προσεκτικό σχεδιασμό για να μην επιβαρύνει οπτικά το αρχαιολογικό περιβάλλον.

Ιβ.) ΔΙΑΦΑΝΕΣ ΣΤΕΓΑΣΤΡΟ ΑΠΟ ΕΠΙΑΝΘΡΑΚΩΜΕΝΟ ΠΟΛΥΜΕΡΕΣ ΥΛΙΚΟ

Το επόμενο τμήμα του Μινωικού δρόμου προς τα δυτικά, με την εντυπωσιακή βόρεια πρόσοψη του Μινωικού Οικοδομήματος T κατά μήκος της νότιας πλευράς του (σχέδιο 003 & 005), θα πρέπει να στεγασθεί μαζί με την προσκείμενη περιοχή των ναών των ιστορικών χρόνων (φωτ. 103). Το καλοκαίρι του 1997 πραγματοποιήθηκε αυτοψία σε διάφορους αρχαιολογικούς χώρους της ηπειρωτικής Ελλάδας, του Αιγαίου και της Κρήτης, για τη μελέτη των προστατευτικών στεγαστρων. Η διατήρηση και η μερική αποκατάσταση της φυσικής ομορφιάς της περιοχής του Κομμού αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της φροντίδας των αρχαιολόγων, των σχεδιαστών και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η ανάγκη σχεδιασμού έργων υποδομής για τον αυξανόμενο τουρισμό έχει μεν καθορίσει την αρχιτεκτονική μελέτη, αλλά τα φυσικά χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος θα πρέπει να διατηρηθούν και να γίνουν σεβαστά. Οι λύσεις που προτείνονται εδώ, αφορούν στη χρήση υλικών, των οποίων η υφή και τα χρώματα είναι συμβατά με την περιοχή του Κομμού και της Φαιστού.

Μεταξύ των προστατευτικών στεγαστρων που μελετήθηκαν περιλαμβάνονται τα όμορφα και κομψά στέγαστρα που σχεδίασε ο Martin Schmid της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα και κατασκευάστηκαν πρόσφατα στα Μάλια, στα βόρεια παράλια της κεντρικής Κρήτης, καθώς και αρκετές άλλες, απλούστερες, χρηστικές κατασκευές. Η ποικιλία των στεγαστρων αυτών κυμαίνεται από κατασκευές που εντάσσονται αρμονικά στο τοπίο, όπως η πρόταση του Νίκου Φιντικάκη και του Χρήστου Ντούμα για το Ακρωτήριο της Θήρας,

μέχρι την τοξωτή κατασκευή από χαλύβδινο σκέλετο στην Πύλο. Σε τελική ανάλυση, τα κριτήρια του σχεδιασμού όλων των μέτρων επέμβασης και σταθεροποίησης για τον Κομμό, βασίστηκαν σε υλικά που είναι εύκολο να προμηθευθούν, υλικά απλά στο στήσιμο, εύκολα στη συντήρηση και με μεγάλη διάρκεια ζωής. Αυτά τα υλικά θα πρέπει να επιτρέπουν τη διείσδυση του φυσικού φωτός και τον εξαερισμό.

Πέρα από την εξέταση των κατάλληλων υλικών, αναπτύχθηκαν προκαταρκτικές ιδέες σε μια πρώτη προσέγγιση των παρακάτω θεμάτων:

1. Καθορισμός συγκεκριμένων περιοχών, όπου η έκθεση των αρχαίων καταλοίπων, αν και πολύτιμη για την έρευνα, επιταχύνει ωστόσο τη φθορά τους και κάνει επιτακτική την τοποθέτηση προστατευτικών στεγάστρων.
2. Καθορισμός της μορφής των στεγάστρων και της εμφάνισής τους. Ο τύπος των στεγάστρων σε συναφείς Μινωικούς αρχαιολογικούς χώρους στην Κρήτη, όπως στην Κνωσός, στη Φαιστό και στην Αγία Τριάδα, συνιστάται για την απλότητά του, την πρακτικότητά του και την περιορισμένη οπτική παρενόχληση.
3. Ανάδειξη και προστασία του κλιβάνου κεραμεικής που αποκαλύφθηκε στη νότια περιοχή, κατασκευασμένος μέσα σε μια προγενέστερη στοά. Ο κλίβανος που παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, ³ βρέθηκε γεμάτος κεραμική που έχει αφαιρεθεί για μελέτη. Για λόγους προστασίας, οι παράλληλες σύριγγές του έχουν επιχρωσθεί με άμμο (φωτ. 104). Η άμμος θα πρέπει να αφαιρεθεί, αφού τοποθετηθεί ένα προστατευτικό στέγαστρο από επανθρακωμένο πολυμερές υλικό· αντίγραφα των αγγείων μπορούν να εκτεθούν και να επεξηγηθούν με πινακίδες.

Το επόμενο στάδιο του προγραμματισμού, της ανάπτυξης και της αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης θα πρέπει να αξιολογηθεί προσεκτικά

βάσει της συγκέντρωσης στοιχείων με ανάλυση από συμβούλους επί δομικής και γεωτεχνικής μηχανικής. Πρωταρχικής σημασίας σε αυτό το σημείο θα είναι ο σχεδιασμός επαρκών θεμελίων και σύνδεσης των επιμέρους δομικών στοιχείων, δεδομένης της σημαντικής επιβάρυνσης από τους ανέμους.

Ιγ.) ΤΣΙΜΕΝΤΕΝΙΟΣ ΑΝΟΙΧΤΟΣ ΑΓΩΓΟΣ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ

Το επίπεδο του σύγχρονου δρόμου πρέπει να υπερυψωθεί κατά 200 κυβικά μέτρα τουλάχιστον (*φωτ. 105*). Ωστόσο, αυτή είναι μόνο μια μερική, προσωρινή λύση. Τα νερά θα πρέπει να συγκεντρώνονται σε ένα μεγάλο, ανοιχτό, τσιμεντένιο αγωγό (χαντάκι αποστράγγισης) ακριβώς στα ανατολικά του δρόμου, μήκους 203 μ., με κλίση και φορά προς τα νότια, που κατόπιν θα στρέφει προς τα δυτικά άλλα 48 μ., με κατεύθυνση προς τη θάλασσα (*σχέδιο 004*). Μια προκαταρκτική έρευνα ενδημικών φυτών που έχει ήδη γίνει, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να καθοριστεί το είδος των φυτών που μπορούν να ενταχθούν αρμονικά σε αυτή την κατασκευή προκειμένου να εξομαλύνουν την επίδραση του ενισχυμένου αποχετευτικού αγωγού στο περιβάλλον.

Ιδ.) ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΗ ΜΗ ΣΥΜΒΑΤΟΥ ΥΠΑΡΧΟΝΤΟΣ ΑΓΩΓΟΥ

Το ρέμα που λειτουργούσε ως φυσικός αγωγός για την απορροή των υδάτων έχει πρόσφατα μπαζωθεί από τον ιδιοκτήτη της έκτασης νότια του αρχαιολογικού χώρου, με την τοποθέτηση μεγάλων ογκόλιθων σε ένα μήκος εκατό μέτρων (*φωτ. 106*). Ο αποχετευτικός αγωγός που περιγράφηκε προηγουμένως στο (Ιγ), θα επιτρέψει μια πιο ήπια μορφή παρέμβασης στο περιβάλλον. Η ισορροπία των φυσικών λειτουργιών που έχει διαταραχθεί θα πρέπει να αποκατασταθεί με την αφαίρεση αυτών των ογκόλιθων. Ορισμένοι από αυτούς μπορούν να παραχωσθούν ως βάση για την επέκταση των μπάζων της ανασκαφής προς τα δυτικά, αυξάνοντας έτσι την προστασία από τον αέρα και τη θάλασσα.

Συζητήσεις με τις τοπικές αρχές επιβεβαίωσαν ότι το σχέδιο για τη μετατροπή του χώρου στάθμευσης, που πρόσφατα κατασκευάστηκε στα νότια του αρχαιολογικού χώρου, σε χώρο αναψυχής, τόσο για την παραλία όσο και για το αρχαιολογικό πάρκο, θα είναι ευεργετικό και συμβατό και με τις δύο πλευρές. Το σχηματικό σχέδιο αυτής της σύλληψης (σχέδιο 004) επιχειρεί να απεικονίσει την παροχή ευαισθητοποιημένης αναβάθμισης, τη δενδροφύτευση και τον εξωραϊσμό με ενδημικά είδη φυτών, την κατασκευή εγκαταστάσεων εξυπηρέτησης κοινού, που περιλαμβάνουν σκιερά δέντρα και αμμόλοφους (αναχώματα που λειτουργούν ως ανεμοφράκτες) για πικνίκ και ηλιοθεραπεία. Επίσης, στα πλαίσια της δημιουργίας αυτού του χώρου αναψυχής, θα παρέχεται δυνατότητα πρόσβασης σε ένα χώρο με θέα προς τη θάλασσα για άτομα με ειδικές ανάγκες. Σε αυτό το χώρο θα υπάρχουν πάγκοι, WC και αποδυτήρια για τους επισκέπτες της παραλίας (σχέδιο 006). Παράλληλα, οι βελτιώσεις αυτές θα εξασφαλίζουν τη φυσική απορροή των υδάτων και την επαναφορά του ρέματος, συμπεριλαμβανομένων του προηγούμενου (Iγ) και του (Iε) που ακολουθεί.

Iε.) ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΕΚΡΟΗΣ ΑΓΩΓΟΥ

Το σημείο εκροής του μεγάλου, ανοιχτού, τσιμεντένιου αγωγού² στην αμμώδη παραλία, θα πρέπει να προστατευθεί από τη διάβρωση με την τοποθέτηση λίθων που θα επιβραδύνουν την ένταση αυτής της διάβρωσης. Αυτό θα είναι απαραίτητο, καθώς τα νερά επιφανείας που θα συγκεντρώνονται και θα διοχετεύονται μέσω του αγωγού, θα εκβάλλουν σε αυτό το σημείο. Για το μέλλον συνιστάται η κατασκευή ενός μικρού τοίχου αντιστήριξης στην παραλία που θα ενσωματώνει τη ράμπα προς την παραλία και την εκροή του αγωγού.

II. Έλεγχος Ανέμων / Συσσώρευση Άμμου από τον Αέρα

Από τότε που αφαιρέθηκε το βαθύ στρώμα άμμου συσσωρευμένης κατά τους υστερο-Ρωμαϊκούς χρόνους, από την πλαγιά του λόφου και από την περιοχή με τα δημόσια οικοδομήματα, είναι φανερό, μετά από μια δεκαετία παρατήρησης, ότι η άμμος έρχεται από τα δυτικά, ιδιαίτερα δε, διεισδύει από την περιοχή δυτικά του Μινωικού ανακτορικού Οικοδομήματος T (σχέδιο 002). Το 1997 αφαιρέθηκε όγκος άμμου συσσωρευμένης τα τελευταία χρόνια, που είχε καλύψει το δυτικό άκρο του Μινωικού δρόμου και το περίτεχνα πλακόστρωτο δάπεδο του Οικοδομήματος T5 (φωτ. 107). Αν αυτή η άμμος δεν είχε αφαιρεθεί, σε μια περίοδο είκοσι χρόνων θα είχε μάλλον καλύψει ολόκληρο το T5 και μέρος των ναών των ιστορικών χρόνων. Από εκεί η συσσώρευση θα είχε συνεχιστεί προς τα ανατολικά, για να δημιουργήσει τελικά την προγενέστερη, προανασκαφική κατάσταση. Η συσσώρευση της άμμου μάλλον δεν μπορεί να σταματήσει, αλλά μπορεί σαφώς να επιβραδυνθεί.

Πρόταση II:

IIα.) ΦΥΣΙΚΟΣ ΑΝΕΜΟΦΡΑΚΤΗΣ

Το προστατευτικό ανάχωμα από άμμο που πλαισιώνει το νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου (τα χώματα της ανασκαφής) θα πρέπει να φυτευθεί με σειρές από αλμυρίκια, τα οποία όταν θα έχουν ριζώσει με κατάλληλο πότισμα (η παροχή νερού στο χώρο εκκρεμεί ακόμα) δε θα σταθεροποιήσουν απλώς το ανάχωμα, αλλά θα παρέχουν και προστασία από την άμμο που φέρνει ο αέρας (φωτ. 108, σχέδιο 004).

IIβ.) ΕΝΙΣΧΥΜΕΝΗ ΑΡΧΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΑΠΟ ΣΥΝΘΕΤΙΚΗ ΥΛΗ

Ταυτόχρονα, τεχνητές αντιανεμικές κατασκευές θα πρέπει να τοποθετηθούν για την παροχή αρχικής προστασίας για μερικά χρόνια, ώσπου οι ρίζες του ενδημικού αυτού είδους δέντρου να πιάσουν στον

υδροφόρο ορίζοντα και τα δέντρα να αναπτύξουν ικανοποιητική αντοχή στους δυνατούς βορειοδυτικούς ανέμους. Μελλοντική αφαίρεση συσσωρευμένης άμμου από αυτό το τμήμα του αρχαιολογικού χώρου θα μπορεί να γίνει με φορτωτή, ο οποίος θα έχει πρόσβαση στο χώρο από τη νότια, βοηθητική είσοδο.

III. Ενίσχυση Παρειών Ανασκαφικών Τομών και Σταθεροποίηση Αρχαίων Τοίχων

Κατά τόπους, στην κορυφή και στην πλαγιά του λόφου, οι παρειές των ανασκαφικών τομών χρειάζονται σταθεροποίηση, είτε με την κατασκευή νέων λιθόκτιστων τοίχων (ξερολιθιές), είτε με επικάλυψη με τσιμεντοκονίαμα. Η κατάσταση είναι ιδιαίτερα οξυμμένη στα ανατολικά της νότιας περιοχής με τα δημόσια κτίρια όπου τα σκάμματα φθάνουν μερικές φορές σε βάθος τεσσάρων μέτρων. Σε ορισμένες περιπτώσεις (κοντά στους ναούς των ιστορικών χρόνων) οι παρειές έχουν ενισχυθεί με συμπαγείς τοίχους. Πιο συχνά, ωστόσο, έχει χρησιμοποιηθεί ένα μείγμα χώματος και τσιμέντου. Αυτή είναι μόνο μια προσωρινή λύση, μια που όταν έρχονται οι βροχές, τα ανώτερα τμήματα (άκρες) των παρειών διαβρώνονται, με αποτέλεσμα το νερό να εισχωρεί πίσω από την επένδυση τσιμέντου και τμήματα των παρειών να καταρρέουν (*φωτ. 109*). Αν και οι τοίχοι από αργολιθοδομή έχουν στερεωθεί, η στερέωση υπήρξε ανισομερής σε πολλές περιοχές. Συχνά το τσιμεντοκονίαμα που χρησιμοποιήθηκε δεν είχε αναμειχθεί με αρκετό χώμα, ενώ οι κτίστες ήταν εργάτες χωρίς αρκετή πείρα, αφού οι ανασκαφείς δεν μπορούσαν να βρουν εκπαιδευμένο τεχνικό προσωπικό στη γύρω περιοχή.

Πρόταση III:

IIIα.) ΑΝΤΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΕΠΙΚΑΛΥΨΗΣ ΤΣΙΜΕ- ΝΤΟΚΟΝΙΑΜΑΤΟΣ ΣΤΙΣ ΠΑΡΕΙΕΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΩΝ ΤΟΜΩΝ ΜΕ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΕΝΔΗΜΙΚΩΝ ΦΥΤΩΝ

Η φθαρμένη επένδυση τσιμεντοκονιάματος σε ορισμένες παρειές θα αντικατασταθεί από ενισχυμένο μεταλλικό δικτυωτό πλέγμα με επικάλυψη τσιμέντου υπό πίεση. Ενδημικά είδη φυτών μπορούν να τοποθετηθούν μέσα σε ένα πλέγμα από φύλλα pvc με στόχο να εισχωρήσουν στις ενισχυμένες παρειές των τομών και να εξομαλύνουν την οπτική επίδραση των μέτρων σταθεροποίησης. Παράλληλα θα τονίζουν τη σημασία του φυσικού περιβάλλοντος και των προϊστορικών καταλοίπων (φωτ. 110).

Η Μινωική ορθόγωνη τοιχοδομία είναι δύο ειδών στον Κορμό: φαρδείς τοίχοι με επένδυση από τεράστιους ορθοστάτες και σχεδόν ισόδομη τοιχοδομία. Το πρώτο είδος είναι χαρακτηριστικό της πρόσοψης του Υστερομινωικού I Οικοδομήματος T, της οποίας περίπου 60 μέτρα έχουν αποκαλυφθεί με την ανασκαφή. Οι ορθογώνιοι αυτοί ογκόλιθοι, με ύψος κατά μέσο όρο ένα μέτρο και μήκος μέχρι και 3,50 μέτρα είναι από τους μεγαλύτερους που έχουν αποκαλυφθεί στην Κρήτη (φωτ. 111). Το δεύτερο είδος τοιχοδομίας, που είναι επίσης Υστερομινωικής I εποχής, είναι περισσότερο ορατό στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου. Οι ορθοστάτες αν και φθαρμένοι σε μεγάλο βαθμό από την έκθεση στις καιρικές συνθήκες για πάνω από χίλια χρόνια, διατηρούνται ακόμα αρκετά καλά: δεν υπάρχουν πολλές ενδείξεις πρόσφατης απολέπισης. Η ισόδομη τοιχοδομία όμως, είναι πολύ φθαρμένη και πρέπει να προστατευθεί.

Γενικά, οι τοίχοι των ιστορικών χρόνων δεν είναι τόσο καλά

κατασκευασμένοι όσο οι Μινωικοί. Καθώς είναι ευπαθείς (Κτίρια Α1, Α2, Β και D στο σχέδιο 002), θα πρέπει να προστατευθούν με ένα στέγαστρο. Εξάλλου, τα κυμάτια στο Ναό C είναι σε τόσο άσκημη κατάσταση, ώστε χωρίς προστασία απλά θα εξαφανιστούν.

IIIβ.) ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΙ ΤΟΙΧΟΙ ΑΠΟ ΑΡΓΟΛΙΘΟΔΟΜΗ

Η επάρκεια της παρούσας αντιμετώπισης και οι περιοχές που χρειάζονται ή προβλέπεται ότι θα χρειαστούν επέμβαση, θα καθοριστούν με μια πλήρη έρευνα και αναλυτική επιθεώρηση των υπαρχόντων τοίχων αντιστήριξης των παρειών των ανασκαφικών τομών. Η έρευνα θα πρέπει επίσης να καθορίσει τη συμβατότητα του τύπου του υπάρχοντος τσιμεντοκονιάματος με την παρούσα ενίσχυση.

IIIγ.) ΑΡΜΟΛΟΓΗΜΑ ΥΠΑΡΧΟΝΤΩΝ ΤΟΙΧΩΝ

Η έρευνα που αναφέρθηκε προηγουμένως στο (IIIβ), θα καθορίσει ακόμα την έκταση της αντιστήριξης και των άλλων διορθωτικών επεμβάσεων, οι οποίες συμπεριλαμβάνουν αρμολόγημα τόσο των αρχαίων τοίχων όσο και των σύγχρονων τοίχων αντιστήριξης των παρειών των ανασκαφικών τομών (φωτ. 112). Ένα περιοδικό και ετήσιο σχέδιο συντήρησης με βραχυπρόθεσμο και μακροπρόθεσμο προγραμματισμό θα πρέπει να καθορίζει και να εκθέτει τις ανάγκες συντήρησης.

IV. Πρόσβαση στο Χώρο και Περιήγηση

Το καλοκαίρι του 1997, σε μια σύσκεψη με τον Πρόεδρο της Κοινότητας Πιτσιδίων Μ. Κοτσυφάκη, καθορίστηκαν ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος και προβληματισμού σχετικά με το άνοιγμα του χώρου στο κοινό. Η ανάδειξη των δυνατοτήτων αναψυχής στην παραλία, που η περιοχή προσφέρει, με κατάλληλη πρόσβαση για το κοινό και εποπτικό /

ερμηνευτικό υλικό της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, θα δημιουργεί μια πολυδιάστατη εμπειρία για τον επισκέπτη. Αυτή η διευρυμένη πρόταση για τον τουρισμό είναι ευεργετική για τον επιχειρηματικό κόσμο στα Πιτσιδία και στην περιοχή της Μεσαράς στην Κρήτη. Η αυξημένη χρήση της παραλίας σε συνδυασμό με τη διαπλάτυνση του δρόμου Πιτσιδίων / Ματάλων, έχει δημιουργήσει έναν ανεξέλεγκτο, αυξημένο αριθμό επισκεπτών στην περιοχή του αρχαιολογικού χώρου. Η αύξηση του αριθμού των επισκεπτών έχει προκαλέσει αύξηση της κυκλοφορίας τροχοφόρων, και πρόσφατα, τουριστικά λεωφορεία έχουν συμβάλει στην αύξηση των ανθρώπων που χρησιμοποιούν την παραλία (φωτ. 113). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, δυνατότητα στάθμευσης παρέχεται από τον ιδιοκτήτη της γης νότια του αρχαιολογικού χώρου και του σύγχρονου δρόμου προσέλευσης. Έχει όμως παρατηρηθεί, ότι οι περισσότεροι χρήστες της παραλίας, που δεν επιθυμούν να πληρώσουν, συνεχίζουν να παρκάρουν στην άμμο δίπλα στο χωματόδρομο που βρίσκεται στα νότια και ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου (φωτ. 105).

Πρόταση IV:

IVα.) ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΣ ΠΡΟΣΒΑΣΗΣ

Από τις προκαταρκτικές συζητήσεις με τον Πρόεδρο της Κοινότητας Μ. Κοτσυφάκη, προέκυψε η άποψη να επεκταθεί η άσφαλτος σε ένα νέο χώρο στάθμευσης, σε μια ιδεώδη θέση στα βορειοανατολικά του αρχαιολογικού χώρου (σχέδιο 004). Εκεί, μπορεί να διαμορφωθεί επαρκής χώρος στάθμευσης για αυτοκίνητα και λεωφορεία που θα επιτρέπει την επιβίβαση και αποβίβαση επιβατών, τη στάθμευση και την αναστροφή. Προς το νότο, ο χωματόδρομος που κατασκευάστηκε πρόσφατα στα ανατολικά και νότια του αρχαιολογικού χώρου, θα πρέπει

να τσιμεντοστρωθεί για λόγους ανθεκτικότητας. Η εξομάλυνση του εδάφους και ο τσιμεντένιος ανοιχτός αγωγός που περιγράφηκαν στην Ενότητα I, θα πρέπει να ενσωματωθούν σε αυτό το έργο, ώστε να περιοριστεί άσκοπη επανάληψη στη μελέτη των πολιτικών μηχανικών καθώς και πρόσθετα έξοδα εργολαβίας και εγκατάστασης.

Τα ανασκαμμένα αρχαιολογικά κατάλοιπα θα τραβούν την προσοχή των επισκεπτών από τη στιγμή της απομάκρυνσής τους από τα αυτοκίνητά τους στο χώρο της στάθμευσης και καθώς θα κατηφορίζουν με τα πόδια τους πεζόδρομους προς την παραλία ή τον αρχαιολογικό χώρο. Αυτοί οι πεζόδρομοι θα πρέπει να είναι ανθεκτικοί και καλαίσθητοι από ντόπια πέτρα, κατασκευασμένοι με την παραδοσιακή τεχνική πλακόστρωσης. Πεζόδρομοι τέτοιου τύπου υπάρχουν στον αρχαιολογικό χώρο της Φαιστού. Ο πεζόδρομος στον Κομμό θα οδηγεί τον επισκέπτη προς τα νότια, κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του αρχαιολογικού χώρου. Η καινούργια περίφραξη δε θα παρεμποδίζει την εντυπωσιακή θέα προς το χώρο. Στη στροφή προς τα δυτικά, προς τη θάλασσα, θα κατασκευαστεί η κεντρική πύλη στο χώρο, απέναντι από το ξεχωριστό κτιριακό συγκρότημα της εισόδου.

IVβ.) ΠΩΛΗΤΗΡΙΟ, ΤΟΥΑΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΩΤΕΣ ΒΟΗΘΕΙΕΣ

Το κτιριακό συγκρότημα της εισόδου θα γίνει βάσει του τυπικού αρχιτεκτονικού ύφους της περιοχής. Τα κτίσματα θα κατασκευαστούν από οπλισμένο σκυρόδεμα με επένδυση από ντόπια πέτρα (σχέδια 007 & 008). Ανάμεσα στα δίδυμα κτίσματα, η ξύλινη κατασκευή της στέγασης, παρόμοια με αναστραμμένη καρίνα Μινωικού πλοίου, θα παρέχει ένα σκιερό χώρο ανάπαυσης. Κάτω από αυτή τη σκεπή, τσιμέντο με εναλασσόμενη υφή και χρώμα, που να διατηρείται εύκολα καθαρό, θα τονίζει τον οριοθετημένο χώρο ανάπαυσης, όπου απλοί ξύλινοι πάγκοι

θα ενισχύουν το ναυτικό θέμα. Μια τέντα εγκάρσια τοποθετημένη θα προστατεύει το γκισέ των εισιτηρίων και πληροφοριών από τον ήλιο. Τα κτίσματα θα περιβάλλει τσιμεντόστρωση από ελαφρά χρωματισμένο τσιμέντο με κυματοειδές μοτίβο. Απλά τραπέζια από λευκό-γκρι τσιμέντο, πάγκοι και ομπρέλες θα επεκτείνουν το χώρο ανάπαυσης προς τα νότια, συνδέοντας τον με το χώρο αναψυχής της παραλίας που περιγράφηκε προηγουμένως στο (Ιδ).

ΙV.γ.) ΣΗΜΕΙΑ ΘΕΑΣΗΣ ΓΙΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ, ΓΕΩΦΥΣΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η είσοδος των επισκεπτών στο αρχαιολογικό πάρκο θα γίνεται από την προτεινόμενη πύλη στη νοτιοανατολική γωνία, βόρεια και απέναντι από το κτιριακό συγκρότημα της εισόδου. Οι επισκέπτες θα εισέρχονται σε μια πλακόστρωτη πλατεία που θα περιστοιχίζεται από ενδημικά είδη φυτών. Αυτή θα είναι μια περιοχή αρκετά μεγάλη ώστε να επιτρέπει άνετα τη συρροή εισερχομένων που θα κατεβαίνουν τα πρώτα επιβλητικά σκαλοπάτια. Θα υπάρχει εκεί κοντά μια μακρύτερη αλλά πιο ομαλή δίοδος, για την πρόσβαση στο χώρο ατόμων με κινητικές δυσκολίες. Αυτή θα εξυπηρετεί και τους αποχωρούντες επισκέπτες που θα επιστρέφουν από τα μονοπάτια της κεντρικής πλαγιάς και της κορυφής του λόφου που επίσης θα συγκλίνουν εδώ.

Τα επιβλητικά σκαλοπάτια θα κατεβάζουν τους επισκέπτες ανάμεσα σε δύο μεγάλα αλμυρικά, σε έναν πλακόστρωτο χώρο θέασης. Εκεί θα συγκλίνει και μια ράμπα πρόσβασης σε σχήμα ζιγκ-ζαγκ (φωτ. 114 & 115). Η θέα προς τα βόρεια αποκαλύπτει τα τρία επίπεδα του χώρου στην ολότητά τους. Οι επισκέπτες θα προσανατολίζονται ως προς τα τρία επίπεδα και θα είναι σε θέση να καθορίζουν τις επιλογές της

περαιτέρω πορείας τους (φωτ. 116). Οι δυνατότητες των ορατών διαδρομών θα συμπληρώνονται από χάρτες αναρτημένους σε στύλους, εικόνες και κείμενα που θα κατατοπίζουν περισσότερο τον επισκέπτη και θα ερμηνεύουν τη θέα. Διαγράμματα του πολυεπίπεδου αρχιτεκτονικού συνόλου θα εναλλάσσονται με άλλους τύπους ενημερωτικού και εποπτικού υλικού που θα περιγράφει τα αρχαιολογικά ευρήματα, τη γεωλογία και τη φυσική ιστορία, συμπεριλαμβανομένων και των φυτών που υπάρχουν στο χώρο σήμερα. Από το χώρο θέασης, οι επισκέπτες θα ακολουθούν μια μακριά ξύλινη ράμπα, παράλληλη προς το πρανές του λόφου, με κατεύθυνση προς τα ανατολικά και κατόπιν προς τα βόρεια. Το μοντέλο για αυτή τη λύση είναι οι ξύλινες υπέργειες διαβάσεις που πρόσφατα κατασκευάστηκαν στην Κνωσό (φωτ. 117), σχεδιασμένες από την αρχιτέκτονα Κλαίρη Παλυβού. Το προστατευτικό κιγκλίδωμα της ράμπας (εξωτερικοί πάσσαλοι και χειρολαβή) θα παρέχουν κατάλληλη επιφάνεια για την ανάρτηση εποπτικού υλικού. Οι επισκέπτες θα φθάνουν πάνω από το τμήμα του Οικοδομήματος Ρ6 που δεν έχει ανασκαφεί. Ευθεία μπροστά, προς τα βόρεια, έχει σχεδιαστεί μια σκάλα που θα κατεβάζει τους επισκέπτες στο χαμηλότερο τμήμα της νότιας περιοχής.

Άτομα με κινητικές δυσκολίες, θα γυρίζουν πίσω προς τα νότια, παράλληλα αλλά κάτω από τη ράμπα, στρέφοντας δυτικά πίσω από τη Νότια Στοά και τον κλίβανο κεραμεικής, πάνω σε ένα σταθεροποιημένο μονοπάτι, από χώμα και τσιμέντο. Αυτός ο τύπος διάστρωσης έχει εφαρμοσθεί με επιτυχία όταν πρέπει το μονοπάτι να είναι ελάχιστα ορατό, ενώ ταυτόχρονα ικανοποιεί τις προδιαγραφές βάρους και τριβής των αναπηρικών αμαξιδίων. Άλλοι επισκέπτες θα μπορούν να κατεβαίνουν τα σκαλοπάτια στο μοναδικό διαμέρισμα (gallery) του

Οικοδομήματος Ρ3 για τη φύλαξη των πλοίων, που έχει ανασκαφεί εξ ολοκλήρου. Ένας μεταγενέστερος εγκάρσιος τοίχος που υπάρχει εκεί θα πρέπει να απομακρυνθεί.

Η σύγχρονη ξύλινη γέφυρα που καλύπτει το κενό πάνω από τον προαναφερθέντα εγκάρσιο τοίχο, θα πρέπει επίσης να αφαιρεθεί (φωτ. 118), για να αποκαλυφθεί εντελώς το συνολικό βάθος του μοναδικού αυτού κτιριακού τύπου. Οι επισκέπτες αφού εξερευνήσουν το χαμηλότερο επίπεδο της νότιας αυτής περιοχής θα επιστρέφουν στο χώρο μπροστά στη βάση της μακριάς ξύλινης ράμπας. Προχωρώντας προς τα ανατολικά, όλοι οι επισκέπτες θα κινούνται περιμετρικά του Οικοδομήματος Τ με την εντυπωσιακή μνημειακή τοιχοποιία. Χειρολαβές θα παρέχουν προστασία κατά μήκος των απότομων παρειών των ανασκαφικών τομών.

Επί του παρόντος υπάρχει μια απλή ξύλινη γέφυρα πάνω από το ανατολικό άκρο του Μινωικού δρόμου. Η θέση της γέφυρας αυτής εμποδίζει τη θέα στο δρόμο από ψηλά (φωτ. 102). Η γέφυρα που θα την αντικαταστήσει, εφοδιασμένη με προστατευτικά κιγκλιδώματα, θα καμπυλώνει προς τις Μινωικές οικίες V και X. Η αναδιαμόρφωση του σχήματος της γέφυρας θα βελτιώσει την ορατότητα προς αυτά τα σημαντικά αρχαιολογικά κατάλοιπα. Στην καινούργια ξύλινη κατασκευή μπορούν επίσης να τοποθετηθούν ερμηνευτικές πινακίδες.

Από αυτό το σημείο οι επισκέπτες θα φθάνουν σε έναν ευρύ χώρο, ανάμεσα στα χαμηλότερα Μινωικά κτίσματα στα ανατολικά και τους ναούς των ιστορικών χρόνων στα δυτικά. Εδώ βρίσκονται οι τέσσερις προαναφερθέντες βωμοί (φωτ. 119). Οι δύο βωμοί προς τα δυτικά θα βρίσκονται κάτω από ένα στέγαστρο με τρία επίπεδα, ανοιχτό από όλες τις πλευρές (σχέδιο 005). Κάτω από αυτό το στέγαστρο θα υπάρχει ένας

υπέργειος διάδρομος που θα επιτρέπει στους επισκέπτες να περπατούν πάνω από το δάπεδο και μέσα στο κτίριο A1, όπου θα μπορούν να δουν και να ενημερωθούν για διάφορα ιδιαίτερα στοιχεία (φωτ. 120).

Επιστρέφοντας ανατολικά στην περιοχή βόρεια από τους βωμούς, μια σκάλα θα πρέπει να κατασκευαστεί δίπλα και ανατολικά από το ασυνήθιστο χαμηλό κυκλικό κτίσμα (φωτ. 121). Αυτή η σκάλα θα επιτρέπει στους επισκέπτες να περιηγηθούν πίσω από τα Κτίρια Β και A1 με κατεύθυνση προς τα δυτικά, προς μια περιοχή πάνω από το Κτίριο Κ (φωτ. 122), όπου μια ξύλινη εξέδρα θέασης θα επιτρέπει τη θέα στο δυτικότερο τμήμα του Μινωικού δρόμου καθώς και στη θάλασσα (φωτ. 123).

Από εκεί ένα σταθεροποιημένο μονοπάτι θα οδηγεί στην Κεντρική Πλαγιά του λόφου, όπου οι επισκέπτες θα βλέπουν τα κατάλοιπα από τη νότια και ανατολική περίμετρο. Με κατάλληλη σταθεροποίηση του εδάφους, μια θέση θέασης μπορεί να κατασκευασθεί γύρω από τη ρίζα ενός μεγάλου δέντρου που βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία.

Οι επισκέπτες που θα κινούνται προς τα βόρεια, θα βλέπουν το μονοπάτι να συνεχίζει προς το νότιο άκρο μιας τοξωτής γέφυρας στην περιοχή της κορυφής του λόφου (φωτ. 124). Η γέφυρα (υπέργειος διάδρομος) θα επιτρέπει στους επισκέπτες να περνούν πάνω από την περιοχή αυτή της κορυφής του λόφου και να βλέπουν από κάτω τη σύνθετη διάταξη των τοίχων. Πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία θα ερμηνεύονται σε πινακίδες αναρτημένες στις πλευρές της γέφυρας, ενώ η θέα (φωτ. 125) προσφέρεται για κατόπτευση τόσο της παραλίας όσο και του αρχαιολογικού χώρου.

IVδ.) ΠΕΡΙΠΤΕΡΟ (ΑΝΑΨΥΚΤΗΡΙΟ)

Οι επισκέπτες θα κατηφορίζουν προς τα πίσω ακολουθώντας ένα

δυτικό περιμετρικό μονοπάτι με κατεύθυνση προς τα νότια, που θα διασταυρώνεται με ένα μονοπάτι με κατεύθυνση προς τα ανατολικά και προς το Περίπτερο. Εκεί θα μπορούν να προμηθευτούν αναψυκτικά και να κάνουν μια στάση στον υπαίθριο χώρο ανάπαυσης πριν την κάθοδο της πλαγιάς του λόφου και την επιστροφή στο χώρο της εισόδου. Σε ένα σημείο πάνω από την περιοχή της Κεντρικής Πλαγιάς του λόφου, μια εναλλακτική πορεία θα επιστρέφει τους επισκέπτες κατά μήκος του ανατολικού άκρου του χώρου (φωτ. 126), προσφέροντας μια προοπτική θεώρηση του χώρου.

V. Μέριμνα για Μελλοντική Ανασκαφή

Ο αρχαιολογικός χώρος του Κομμού, ιδιαίτερα η Μινωική πόλη, εκτείνεται πέρα από την περιφραγμένη περιοχή σε απόσταση πιθανώς 200 μέτρων στα βόρεια και μέχρι 100 μέτρα στα ανατολικά. Από τη συνολική έκταση με χρήση στα αρχαία χρόνια, λιγότερο από 3% έχει ανασκαφεί. Γι' αυτό, θα πρέπει να ληφθεί μέριμνα για την περίπτωση μελλοντικής ανασκαφής, ακόμα και όταν ο χώρος θα έχει ανοίξει για το κοινό, γεγονός που είναι κοινός τόπος σε άλλους μεγάλους χώρους (π.χ. Κνωσός, Μάλια).

Έξω από την περιφραγμένη περιοχή δε θα πρέπει να γίνει κανενός είδους αναπτυξιακό έργο στα βόρεια και στα ανατολικά, όπου κάτω από τους λόφους άμμου κείται η Μινωική πόλη. Μέσα στην περιφραγμένη περιοχή, ανατολικά του κεντρικού μονοπατιού κι άλλα σπίτια της Μινωικής πόλης παραμένουν άσκαπτα. Δύο διαμερίσματα (galleries) (αρ. 1 και 2) του Υστερομινωικού ΙΙΙ Οικοδομήματος Ρ έχουν εκτεθεί αλλά ακόμα δεν έχουν ερευνηθεί εξολοκλήρου, αφού η πρόσφατη προτεραιότητα των ανασκαφών είναι η δημοσίευση μάλλον παρά η

ανασκαφή. Αυτά τα διαμερίσματα μπορούν να ανασκαφούν ταυτόχρονα με τα διαμερίσματα P5 και P6 στα νότια (το P3 έχει ερευνηθεί εξολοκλήρου), όταν ο τεράστιος όγκος άμμου πάνω από το P5 και P6 θα έχει πρώτα απομακρυνθεί. Χώμα και άμμος που θα αφαιρείται από τις δύο περιοχές θα μπορεί να τοποθετείται στα δυτικά ή στα νότια, έξω από την περιφραγμένη περιοχή· η παρενόχληση της κίνησης των επισκεπτών θα είναι μηδαμινή.

Βιβλιογραφία

Μια γενική θεώρηση του χώρου παρέχεται στο J.W. Shaw and M.C. Shaw, Kommos I, The Kommos Region and Houses of the Minoan Town (two volumes), Princeton 1995 and 1996. Εκεί δημοσιεύονται και οι Μινωικές οικίες της κορυφής και της πλαγιάς του λόφου. Για το Μινωικό κέντρο με τα δημόσια οικοδομήματα και το Ιερό των ιστορικών χρόνων, βλ. J.W. Shaw and M.C. Shaw, "Excavations at Kommos (Crete) during 1986-1992", Hesperia 62 (1993), 129-190.